

Оля Гнатюк

АПОЛОГІЯ ДИСКУСІЇ

(Відповідь на рецензію Володимира Кулика)

«Безмовна ідентичність у дискусійному клубі» Володимира Кулика є, наскільки мені відомо, першим відгуком на появу українського видання *«Прощання з імперією»*, що дуже тішить. Мабуть, кожному авторові небайдуже, як сприймається його текст, що із його чи її думок вдалося донести до читача, а що залишилося поза увагою, що вважається перевагою книжки, а що – недоліком. Мені особисто найцікавіші критичні міркування, оскільки вони спричиняються до переосмислення, а також – як одна з форм рецепції тексту – дають йому нове життя. Тож я з зацікавленням прочитала міркування мого шанованого колеги, який присвятив чимало уваги цьому дослідженню, за що – як кожен автор – йому дуже вдячна, надто – за його критичну оцінку.

У своєму тексті Володимир Кулик поставив кілька тез, які відкривають поле для подальших досліджень, перерахував недоліки, не забув згадати й про переваги, отже, все, здавалося б, за найкращим рецензійним рецептом. Попри те, мене під час лектури не полишало здивування, яке виникало перш за все з того, що автора рецензії спонукало на роздуми не так те, про що мова у книжці, як радше те, про що у ній немає мови, або – на його думку – обділено увагою. Мені здалися непорозумінням деякі зауваження (необов'язково критичні), а певні тези, які обґрунтовував рецензент, вважаю неслухними.

Почну свою репліку з вияснення непорозумінь, найперше тих, які стосуються поняттєвого апарату і дослідницької стратегії та матеріалу, щоб потім перейти до

непорозумінь, пов'язаних із неадекватним до моїх інтенцій трактуванням певних тез. Володимир Кулик вважає, що я аргіогі приймаю тезу про приналежність України до Центрально-Східної Європи, хоча пізніше розглядаю дискусії, які проблематизують це питання. Тим часом я не постулюю цієї приналежності (як вважає Рецензент), лише послуговуюсь географічною (не геополітичною чи ідеологічною) термінологією. В іншому випадку довелося б називати цей регіон «посткомуністичним», що непотрібно відсылало б читача до іншого поняттєвого поля. При цій нагоді слід додати, що як у цьому випадку, так і в інших, я намагалася дистанціюватися від ідеологічно маркованих категорій.

У цьому ж абзаці Рецензент звертає увагу на те, що я не розглядаю наукової літератури, присвяченої поставленим у моїй розвідці проблемам, зосереджуючись натомість на поясненні ключових понять. У контексті прийнятого в Україні стандарту, згідно з яким оцінюється дослідження офіційними науковими установами, це вважалось б недоліком, однак в іншому контексті прийнято саме таку постановку проблеми, себто з'ясування понять, якими автор надалі послуговується, без широкого обговорення дотеперішніх підходів і здобутків, що відволікає увагу від основних для дослідника питань.

З'ясування понять зазвичай супроводжується окресленням дослідницького поля. У *«Прощанні з імперією»* про це йдеться двічі – в передмові до українського читача та у вступі; докладніше відбір матеріалу обговорюється у першому розділі. При тому зазначено, що розглядаються не загалом усі українські дискусії про ідентичність, а лише ті, що велися літераторами та публічними інтелектуалами протягом 1987–2002 рр. і в яких проявлялася культурна орієнтація авторів та їхнє ставлення до виклику модернізації. Тому як непорозуміння сприймаю докір Володимира Кулика, що не розглядаю окремо проблеми суперництва з російською культурою чи – що поставлено у заголовок рецензії – дискусій про становище української мови і куль-

тури в незалежній Україні. Годі заперечити, що обидва питання посідають своє місце у сучасних дебатах, як і важко не погодитися, що вони варті окремого дослідження. Проте свою мету я визначила інакше, і тому докір, що я досліджую не те, що було би цікавіше рецензентові, я сприймаю як непорозуміння. Тим паче, що названих проблем я не обминаю, виразно наголошуючи на їхній вагомості. Я розглядаю їх крізь призму поставленого завдання – не менше, але й не більше. Рецензент не полемізує з поставленими принагідно тезами, і то попри їхню дискусійність. Маються на увазі, наприклад, міркування, присвячені змінам, які сталися у високій культурі в Україні, а саме – перевазі української високої культури над російською. Інший приклад – я висую тезу, що Оксана Забужко чи Юрій Андрухович у деяких есеях використовують українську мову як засіб іншування. Володимир Кулик обминає ці тези увагою, натомість наголошує на тому, що в моєму аналізі відсутнє зацікавлення дискусіями про мову.

Продовжуючи ці міркування, Рецензент відмічає мою непослідовність (нібито раз вважаю концепції Андруховича інклюзивними і протиставляю їх ексклюзивним нативістським проєктам, іншим разом вказую на стратегію виключення, себто іншування, наявне в деяких текстах Андруховича). Тим часом ідеться про дві різні речі – ідею та її конкретне втілення. У розвідці справді мова йшла про інклюзивність, але центральноєвропейського проєкту ідентичности як такого, не конкретних його втілень. Про деякі з цих проєктів (наприклад, Кундери) мовиться докладніше; як виявляється, і вони не вільні від іншування (а навіть, як дехто вважає, русофобії), отже в дійсності вони не є інклюзивними – і то попри використання риторики мультикультуралізму. Найбільш довершене українське втілення цього проєкту в есеїстиці Андруховича проаналізовано доволі докладно, не уникаючи гострих питань. Про мої висновки Кулик згадує, отже, немає потреби їх повторювати. Натомість варто підкреслити, що протиставлення нативістів та модернізаторів, чи «західників» та

«грунтівців», яке мені приписано у згаданому фрагменті, а також в інших місцях (див. зокрема: «головним виміром Авторчиного аналізу дискусій про ідентичність української культури є суперечка між прибічниками традиції та модернізації»), не є моїм, лише певної частини учасників дискусії. Я аналізую те, як це протиставлення виникло, а потім було нав'язане всім учасникам дебатів, і цьому присвячено цілий розділ. У наступних розділах мова про розрізнені позиції прихильників окремих проєктів. Цей аналіз показує доволі ясно, що в різних концепціях присутні елементи відмінних, нібито непокєднуваних світоглядних позицій. Традиціоналізм, всупереч стереотипному уявленню, загалом покєднується з модернізаційною настановою, лише в різних випадках у неоднакових пропорціях та з різними інгредієнтами. Модернізація також буває різною. У своєму привабливому варіанті вона сприятлива для культурного та суспільного життя, але ж існує і зовсім не привабливий кшталт модернізації, відомий із тоталітарного досвіду. Про тоталітарні корені (зокрема, використання мови советської пропаганди) позицій деяких нативістів доволі детально йдеться у *«Прощанні з імперією»*. Не менш детально висвітлено й інші позиції, які виявилися не такими однозначними, як могло би здаватися прихильникам двополюсного поділу на «за» і «проти», «західників» та «грунтівців». Я намагалася дистанціюватися і від цього дихотомічного способу бачення, і від категорій, які ним породжені, зокрема від окреслення «західники», котре, як показано в книжці, нав'язане однією групою іншої. Саме тому вважаю непорозумінням приписування мені тези про відступ Андруховича від західництва та лібералізму. Тим часом я писала про іншування за мовною ознакою, використання ним стереотипів, мітологізації, і на основі цього аналізу дійшла висновку, що в деяких есеях, написаних між 1998–2002 рр., Андрухович **щораз далі відходить від ліберального світогляду**. А це, погодьмося, не те саме.

Іншим непорозумінням, пов'язаним із тим, що Рецензент не взяв до уваги прийнятих у дослідженні обме-

жень матеріялу, цілей та методології як певної цілісної концепції, є теза про те, що доречніше було би розглядати корпус текстів, адресованих ширшій аудиторії. Однак мене цікавили не так самі *стратегії спілкування інтелектуалів із різними аудиторіями*, як **аналіз проєктів** (у всьому їхньому розмаїтті та складності) перетворення української ідентичности у дебатах про культурну орієнтацію та стратегії відповіді на модернізаційний виклик. З цією тезою пов'язана інша: відмова від аналізу російськомовного дискурсу, на думку Рецензента, унеможлиблює повніше дослідження концепцій та стратегій перетворення української ідентичности. Рецензент вказує на російськомовні публікації Андруховича та Забужко як варті окремої уваги при дослідженні різниць у стратегіях спілкування цих авторів з україномовною та російськомовною публікою. Приймаю як цілком імовірну гіпотезу твердження Володимира Кулика, що месидж міняється разом зі зміною мови внаслідок зміни контексту, і не заперечую – це явище вартє дослідження. Однак це не означає, що я вважаю саме це за першочергове завдання. Для моєї мети достатньо було оперувати текстами, автори яких входили між собою у публічну дискусію, а не текстами, що були скеровані до найширшої з можливих аудиторії, отже, неминуче обмежувалися до найпростіших тез, де немає місця на різні відтінки, лиш на чіткі контури позицій. Сказане аж ніяк не означає, що російськомовні тексти позбавлені відтінків (пояснення, можливо, зайве, але тут мені здалося доречним з огляду на закид Кулика у некоректності мого ставлення до російськомовного дискурсу). Як уже сказано, мене цікавили різні позиції, в тому числі й російськомовних інтелектуалів. Однак я не знайшла відповідного, адекватного україномовним суперечкам, російськомовного корпусу текстів, який дозволив би виокремити та проаналізувати детальніше позиції їхніх авторів. Була б дуже вдячна Рецензентові, якби він вказав на такий корпус, що був би аналогічний україномовним дискусіям, або був би суттєвим доповненням до них.

Російськомовна українська ідентичність є, безумовно, предметом розмов, а також різних, переважно соціологічних, досліджень. Проте не це було предметом мого дослідження – ще раз нагадаю, а лише дискусії про українську ідентичність, в яких ішлося про культурну орієнтацію і автори яких намагалися дати відповідь на модернізаційний виклик, що перед ним опинилася Україна в добу незалежності, в час суспільних і економічних перетворень.

* * *

З'ясувавши, як гадаю, непорозуміння, варто зосередитися на двох найважливіших, як на мене, тезах Володимира Кулика та основних його докорах. Перша Куликова теза вже відома читачам УГО з давнішої рецензійної статті, присвяченій книжці Романа Шпорлюка. Йдеться про переконання, що на формування сучасної нації *непорівнянно більший вплив* мають мас-медія, ніж література та дебати публічних інтелектуалів. З цієї тези випливає, що її автор сумнівається у доцільності вивчення впливу саме інтелектуальних дискусій на ідентичність і вважає за більш потрібне досліджувати вплив популярної культури чи ЗМІ. Водночас рецензент визнає, що *явно ідеологічні тексти можна вважати концептуальним джерелом цього ширшого потоку дискурсу, що бере участь у творенні ідентичності*, та постулює вивчення цих текстів саме під оглядом їхнього впливу на мас-медія чи популярну культуру. Важко не погодитися з цією тезою. Адже відомо, що масова культура має сильний вплив на масове суспільство. Важко відкинути й Куликовий постулат. Однак Рецензент не пише, яким чином можна дослідити цей вплив, не проаналізувавши спершу змісту дебатів інтелектуалів. Не уточнює він і те, в чому саме полягає вплив популярної культури на перетворення ідентичності загалом та в українському випадку зокрема. Іншими словами, не можна казати «в», не промовивши «а» та «б».

Коли вже зайшла мова про впливовість ідей чи проєктів інтелектуалів, варто зупинитися на другій – і

основний – тезі, сформульований у заголовку рецензії, а згодом повторений у різних варіантах. Отже, про зникомий вплив публічних інтелектуалів, чи вужче – письменницького середовища. Володимир Кулик окреслює ці середовища як «дискусійний клуб» і вважає, що я перебільшую впливи та недооцінюю *загальної маргіналізації інтелектуального середовища*. І хоч слова «гетто» не промовлено, проте асоціація з ним проявилася. І знову: важко не погодитися, що роль інтелігенції чи публічних інтелектуалів у нашому регіоні за останні роки зменшилася. Я вивчаю способи реагування на ці зміни, послуговуючись поняттям релятивної депривації, і вказую, що зміна суспільної позиції інтелектуалів, і зокрема письменників, суттєво вплинула на їхні світоглядні позиції. У деяких випадках ця зміна (а за нею пішло різке падіння авторитету) стала навіть першопричиною переорієнтації деяких письменників та звернення до консервативної риторики. Самому явищу проєктування відчуття ізольованості певної групи української інтелігенції на широкий загаль я присвятила окрему розвідку, тож недоречно повторювати тут її тези. Дискусії про зменшення ролі інтелігенції, як і про кризу авторитетів, не вщухають на сторінках польської преси, і важко запідозрити, що вони мені невідомі. Тому вважаю недоречним докір у тому, що я, мовляв, переоцінюю вплив інтелектуалів на суспільство. Водночас мене вражає, коли дослідник суспільного життя не схильний визнати, що інтелектуали, хоч би тому, що становлять певну суспільну групу, варті дослідницької уваги, надто коли йдеться про студії над інтелектуальною історією чи певним фрагментом публічного дискурсу. Незалежно від чисельности, кожна суспільна група має бути об'єктом вивчення, а середовище публічних інтелектуалів, як опінієтворча група, заслугує на особливу увагу. Про маргінальність тих чи інших поглядів можна сперечатися, але спочатку їх слід вивчити. Навіть тоді, коли певну відокремлену позицію визнано екстремістською, чи з погляду історії ідей простацькою, варто пам'ятати: чим виразніше вказується на

ворога та чим простіші рішення пропонуються із трибуни, тим легше це сприймається у ситуації суспільного або політичного загострення. Дослідник, а надто дослідник, належний до кола публічних інтелектуалів, має бути особливо чутливий саме до таких проявів, які впливають на якість публічного дискурсу, а іноді здатні й міняти його до невпізнання.

* * *

На закінчення цієї репліки варто нагадати основні тези *«Прощання з імперією»*. Оскільки мене цікавило, як реагує інтелектуальна еліта на виклик модернізації та трансформації в умовах незалежної держави, себто як вона (еліта) редефініює культурну ідентичність, а також як визначає межове поле – поняття «свій»/«чужий», то моїм дослідницьким матеріалом стали саме дискусії про Схід та Захід, про Європу та Азію, про європейськість, недоевропейськість, чи навпаки – про самотність української культури та культурної ідентичності. Виявилось, що всупереч доволі поширеному поглядові про полярно протилежні позиції «прибічників модернізації» та «прихильників традиції», «західників» та «грунтівців», дихотомічний поділ не відповідає дійсності, оскільки існує велике розмаїття різних позицій. Предметом мого дослідження були саме ці різноманітні проекти оновлення української ідентичності: закорінені у давніх концепціях і цілком нові; відкриті та закриті на Іншого; зосереджені на пошуку внутрішнього чи зовнішнього ворога та спрямовані на пошуки нових обривів; ті, що відкидають модернізацію у західному вигляді і шукають шляхів повернення до глибоко закоріненої традиції, і ті, які вважають модернізацію коли не бажаною, то принаймні неунікненою. У різних, на перший погляд цілісних, проектах присутні були елементи різних, часто взаємовиключних позицій. Виявилось, отже, що у нативістських чи традиціоналістських концепціях можна віднайти сліди модернізаційних заходів (правда, доволі специфічних – в руслі тоталітаризму та, в пом'як-

шеному варіанті, авторитаризму, найяскравіше проявлених у текстах, автори яких звертаються до мови пропаганди). І навпаки, у проєктах нібито ліберальних та за означенням плюралістичних, визначених як «між Сходом і Заходом» чи як «центральноєвропейських», присутня, здавалось би несподівано, традиціоналістична чи нативістична настанова – пошуки *справжньої традиції*, протиставлення Сходу й Заходу, творення образу ворога тощо. Саме це, себто напруга поміж декларованими вартостями та реальним змістом тих чи тих міркувань, було істотним полем мого дослідження. Іншими словами, мене цікавила ідеологічна настанова того чи іншого учасника дискусій, і не так прямо висловлена, як прихована за риторичною конструкцією. Скажімо, в залученні трафаретних зворотів мови совєтської пропаганди (Захід як агресор), у перенесенні старих кліше (манкурти, єзуїти, малороси) до сучасних текстів я знаходжу докази існування певної тягlosti поміж антиліберальними дискурсами українських націоналістів чи комуністів та сучасним дискурсом нативістів. Подібно в поняттях, запозичених з найновіших концепцій, скажімо з постколоніальних студій, добачаю під новою обгорткою старі риси, чого прикладом – дискусія навколо окреслення «креоли».

Ця мозаїка різних позицій, різних традицій, відмінних інтерпретацій у моїх очах не є хаосом. Саме це розмаїття складається на дискурс ідентичности, в якому відбувається зіткнення різних позицій, а при цьому зіткненні вони потроху переформовуються. Бо ж ідентичність не є статичною. Вона змінюється, зокрема, і внаслідок переосмислення, до якого спонукають дискусії. Іншими словами, так довго, як триває дискусія, ми, і разом з нами наш світ, здатні змінюватися.